

مجله‌ی علمی - پژوهشی شعرپژوهی (بوستان ادب) دانشگاه شیراز
سال دوازدهم، شماره‌ی چهارم، زمستان ۱۳۹۹، پیاپی ۴۶، صص ۲۵۱-۲۷۳
DOI: 10.22099/jba.2019.34733.3506

تحلیل و آسیب‌شناسی مهم‌ترین رویکردهای‌های نقد بر اشعار اخوان ثالث در
مقاله‌های نمایه‌شده (۱۳۷۰ - ۱۳۹۵)

محمد مرادی*   فاطمه احمدی**

دانشگاه شیراز

چکیده

یکی از شاخه‌های اصلی در نقد شعر معاصر، توجه به ویژگی‌های آثار شاعران، برپایه‌ی رویکردهای رایج نقد بوده است. از میان شاعران مطرح سده‌ی اخیر، مهدی اخوان ثالث (۱۳۰۷-۱۳۶۹)، با توجه به مقبولیت اشعارش، نمودی شاخص در پژوهش‌های شعر معاصر داشته و منتقدان بسیاری، به نقد اشعار او از زوایای گوناگون پرداخته‌اند. با در نظر گرفتن اهمیت پژوهش‌های انجام‌شده، در شناخت بهتر وضعیت اخوان پژوهی و رویکردهای اصلی نقد اشعار او، در این مقاله، به روش تحلیل محتوا و با تأکید بر سه رویکرد اصلی زیبایی‌شناسی، نمادگرایی و اسطوره‌ای - کهن‌الگویی، تعداد ۵۲ مقاله‌ی نمایه‌شده در محدوده‌ی زمانی (۱۳۷۰ تا ۱۳۹۵)، طبقه‌بندی، معرفی و نقد شده است. نتایج نشان می‌دهد، نقدهای زیبایی‌شناسی با تأکید بر هنجارگریزی، بیش‌ترین بسامد را در پژوهش‌های این حوزه داشته است. در مقاله‌های بررسی‌شده، همچنین بیش از همه بر جنبه‌های باستان‌گرایانه، نقد روایی و اسطوره‌ای اشعار اخوان توجه شده و بسیاری از جنبه‌های دیگر شعر او از نظر پژوهشگران دانشگاهی مغفول مانده است. از آسیب‌های

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی shahraz57@yahoo.com (نویسنده‌ی مسئول)

** دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی baran.ahmadi678@gmail.com

علمی و روش‌شناسی مقالات نیز باید به بی‌توجهی پژوهشگران به پیشینه‌ی تحقیق و انتخاب موضوع‌های تکراری، نداشتن محدوده و روش مشخص پژوهش و برخی اجتهادهای ذوقی اشاره کرد.

واژه‌های کلیدی: اخوان‌ثالث، زیبایی‌شناسی، نقد ادبی، نقد اسطوره‌ای، نمادگرایی.

۱. مقدمه

مهدی اخوان‌ثالث (م.امید / ۱۳۰۷ - ۱۳۶۹) به روایت و تایید پژوهش‌ها و ادعای غالب منتقدان، یکی از شاعران شاخص دوران معاصر است. در میان شاعران و نویسندگان معاصر، آثار او، به دلیل داشتن ویژگی‌هایی خاص چون: باستان‌گرایی و زبان کهن خراسانی، اسطوره‌محوری و نمادگرایی، توجه بسیاری از پژوهشگران را برانگیخته و در رویکردهای مختلف، تحلیل و بررسی شده و نقش او در تکوین، تطور و قوت‌یافتن جریان شعر نیمایی تبیین شده است.

تأثیر اخوان در تاریخ شعر نو فارسی به اندازه‌ای چشمگیر بوده که از زمان حیاتش، به‌ویژه پس از انتشار مجموعه شعر زمستان، منتقدان و پژوهشگران به تحلیل و گاه نقد اشعار او پرداخته‌اند و به مرور زمان، توجه به مجموع اشعار او در یادداشت‌ها، مقاله‌ها، کتاب‌ها و پژوهش‌های دانشگاهی افزونی یافته است؛ تا آنجا که می‌توان ادعا کرد، یکی از تکراری‌ترین موضوع‌های پژوهش در شعر معاصر، شعر اخوان بوده است.

اصرار بر اخوان‌پژوهی، به‌ویژه در دهه‌های اخیر (پس از مرگ او) سبب شده، مجموعه‌ای از موضوع‌ها و تحلیل‌های کلیشه‌شده و بدون نوآوری، در کنار پژوهش‌های اصیل، به پژوهش‌های ادبیات معاصر راه یابد. به همین دلیل در این پژوهش، با تکیه بر مقاله‌های منتشرشده با موضوع اخوان، سیر توجه به رویکردهای اصلی مقاله‌ها در محدوده‌ی زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۵ تحلیل شده است؛ همچنین ضمن تحلیل سیر اخوان‌پژوهی و سال‌های توجه بیشتر به این موضوع، آسیب‌ها و تمایزات کارنامه‌ی پژوهشی اخوان بررسی شده است.

۱.۱. روش پژوهش

براساس این پژوهش، ابتدا با استفاده از تارنماهای مشهور فارسی از قبیل پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (سید: *SID.ir*) و پایگاه مجلات تخصصی نور (نورمگز: *Noormags.ir*)، پس از شناسایی مقاله‌هایی که در عنوان آن‌ها اسم اخوان ذکر شده، ضمن استخراج تمام مقاله‌ها و طبقه‌بندی موضوعی آن‌ها، مقاله‌های مربوط به سه رویکرد اصلی اخوان‌پژوهی: زیبایی‌شناسی، نمادگرایی و مطالعات اسطوره‌ای، نقد و بررسی شده است. در این مقاله، به روش تحلیل محتوا، ۵۲ مقاله‌ی نوشته‌شده در این سه رویکرد، از منظر جزییات محتوایی ارزیابی و شیوه‌ی تحلیل و پیشینه‌ی آن‌ها نقد شده و درنهایت سیری از کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی در محدوده‌ی زمانی ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۵ ارائه شده است.

۱.۲. پیشینه‌ی پژوهش

اشعار اخوان‌ثالث از زمان حیاتش منتقدان و پژوهشگران را متوجه خود کرده و مقاله‌ها، یادداشت‌ها، کتاب‌ها و پایان‌نامه‌هایی متعدد درباره‌ی آن نگاشته شده است. این تنوع و تکرار سبب شباهت‌ها، تکرارها و در نتیجه کاستی‌هایی در سیر اخوان‌پژوهی شده که تا کنون پژوهنده‌ای به این موضوع نپرداخته است.

با این حال، اغلب پژوهشگران شعر معاصر در کتاب‌ها و آثار خود به شعر اخوان نظر داشته‌اند؛ از جمله یوسفی (۱۳۶۹) شعر زمستان را به اختصار تحلیل کرده و حقوقی (۱۳۷۰) در گزیده‌ی اشعار اخوان، تحلیل‌ها و نقدهایی درباره‌ی آثار شاخص او ارائه کرده است. همچنین شمس لنگرودی (۱۳۷۰ ب) در بخش‌هایی از جلد دوم و سوم کتاب *تاریخ تحلیلی شعر نو*، به بررسی و نقد دفترهای منتشرشده‌ی اخوان و جایگاه آن در تحول‌های تاریخ ادبیات معاصر پرداخته و قاسم‌زاده و دریایی (۱۳۷۰) یادنامه‌ی اخوان‌ثالث را با عنوان *ناگه غروب کلامین ستاره* تدوین کرده‌اند. براهنی (۱۳۷۱) در *طلا در مس*، با نگاه منتقدانه اشعار اخوان را بررسی کرده است. از زاویه‌ی آسیب‌شناسی اشعار اخوان، براهنی را یکی از پژوهشگران متمایز روزگار می‌توان دانست. از دیگر منتقدان، دستغیب (۱۳۷۳)

به نقد و تحلیل ویژگی‌های اشعار اخوان پرداخته و یاحقی (۱۳۷۸)، در جویبار لحظه‌ها، مباحثی مختصر درباره‌ی زندگی و شعر او ارائه کرده است؛ همچنین محمدی‌آملی (۱۳۸۰) در آواز چگور، روزبه (۱۳۸۱) در ادبیات معاصر ایران (شعر)، حسن‌لی (۱۳۸۶) در گونه‌های نوآوری در شعر معاصر ایران، زرقانی (۱۳۹۱) در چشم‌انداز شعر معاصر ایران و شفیعی‌کدکنی (۱۳۹۱) در ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت، زندگی و شعر مهدی اخوان‌ثالث را در تحلیل‌های خود گنجانده‌اند، یا به معرفی برخی از زوایای شعر، زندگی و نوآوری‌های اشعار او پرداخته‌اند.

در کنار آثار یادشده، برخی از پژوهشگران به کتاب‌شناسی یا گردآوری کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی توجه کرده‌اند؛ از آن میان میزبان (۱۳۸۲) در کتاب از زلال آب و آینه، فصلی را به کتاب‌شناسی اخوان اختصاص داده است. کاخی (۱۳۸۵) یادنامه‌ی اخوان‌ثالث را با عنوان باغ بی‌برگی گردآوری کرده و مسرت (۱۳۹۴) نیز به صورت توصیفی، کتاب‌شناسی اخوان‌ثالث را تنظیم کرده است که مفصل‌ترین کتاب‌شناسی، در سیر اخوان‌پژوهی محسوب می‌شود.

مجموع پژوهش‌های انجام‌شده، نقد منفرد شعر یا اشعار اخوان است یا در برخی آثار، به صورت توصیفی، گزارشی فهرست‌گونه و خلاصه از پژوهش‌های صورت‌گرفته درباره‌ی اخوان ارائه شده است. در اغلب این فهرست‌ها، بسیاری از مقاله‌های جدید مربوط به اخوان دیده نشده و با نگاهی تحلیلی و آسیب‌شناسانه، رویکردها و جنبه‌های مثبت و منفی اخوان‌پژوهی، در حوزه‌ی مقاله‌های علمی، بررسی نشده است.

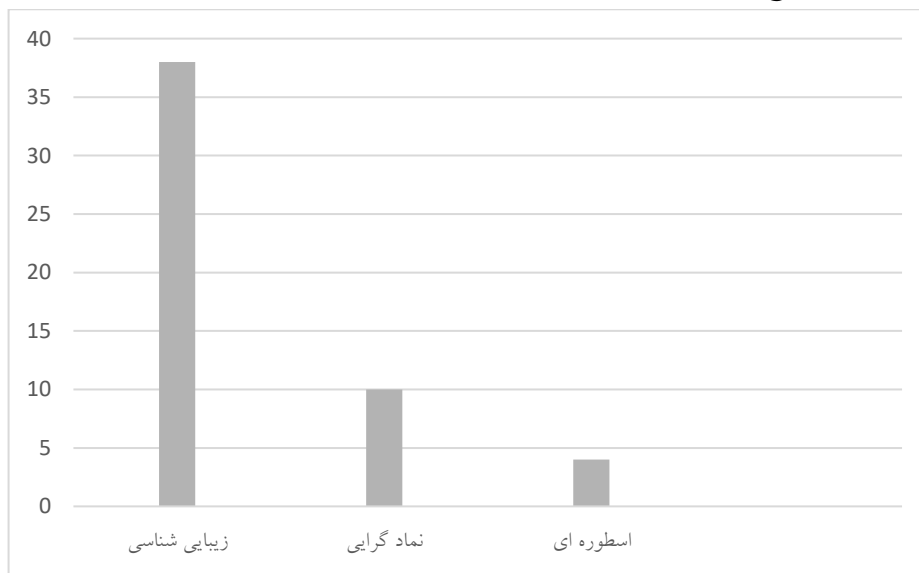
۲. معرفی رویکردهای اصلی مقاله‌های علمی در کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی

براساس پژوهش‌های موجود که منطبق با جایگاه شعر اخوان در جریان‌شناسی شعر معاصر فارسی است، رویکردهای زیباشناسی، نمادشناسی و تحلیل اسطوره‌ای، اصلی‌ترین شاخه‌های اخوان‌پژوهی را در مقاله‌های نمایه‌شده شکل داده است. هرچند تحلیل‌های اسطوره‌شناسی را می‌توان از زاویه‌ی نمادشناسی نیز بررسی و طبقه‌بندی کرد، در این

مقاله، به شیوه‌ی کتاب‌های نقد و مقاله‌ها و با توجه به اهمیت آن در مطالعات اخوان‌شناسی، این بخش در سیر بررسی مقاله‌ها تفکیک شده است.

۱.۲. زیبایی‌شناسی

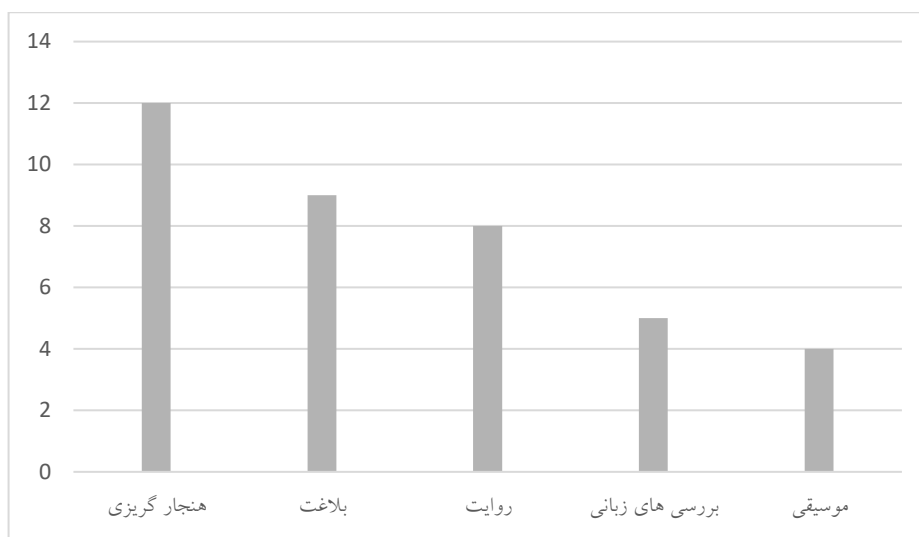
چنانکه از نمودار شماره‌ی ۱ می‌توان دریافت، از میان ۵۲ مقاله‌ی نمایه‌شده در حوزه‌ی اخوان‌پژوهی، ۳۸ مقاله (۷۳٪) به تحلیل اشعار اخوان از منظر زیبایی‌شناسی یا مباحثی مربوط به آن (با رویکردهای سنتی یا جدید) پرداخته‌اند. همچنین نویسندگان در ۱۰ مقاله (۱۹٪) تحلیل‌های نمادشناسانه و در ۴ مقاله نیز (۸٪) تحلیل اسطوره‌شناسی را برگزیده‌اند. اصرار بر ارائه‌ی مباحث زیبایی‌شناختی، از سویی می‌تواند برآمده از تنوع زیرشاخه‌های پژوهشی در آن باشد و از دیگرسو، به علت پیوند دوسویه‌ی این دست پژوهش‌ها با ادبیات کهن و معاصر. به همین دلیل، پژوهشگران عمدتاً دانشگاهی، منطبق با دانش و جهان ادبی خود، بیشتر به این نوع بررسی‌ها توجه کرده‌اند.

نمودار ۱. فراوانی موضوعی مقاله‌ها

در رویکرد زیبایی‌شناسی، از میان ۳۸ مقاله‌ی بررسی‌شده، هنجارگرایی، بلاغت،

بررسی‌های زبانی، روایت و موسیقی، اصلی‌ترین حوزه‌های اخوان‌پژوهی بوده است. نگاهی به کلیت پژوهش‌ها، نشان می‌دهد که دو جریان اصلی در تحلیل عناصر شعری آثار اخوان نمود اصلی دارد؛ یکی تحقیقات سنتی است که بیش از همه بر مباحث بلاغی و عروضی و دستور زبان متمرکز شده است و دیگر جریان تحقیقات جدید است که هنجارگریزی، روایت و برخی مباحث زبانی جدید را محور نقد و بررسی آثار او قرار داده است.

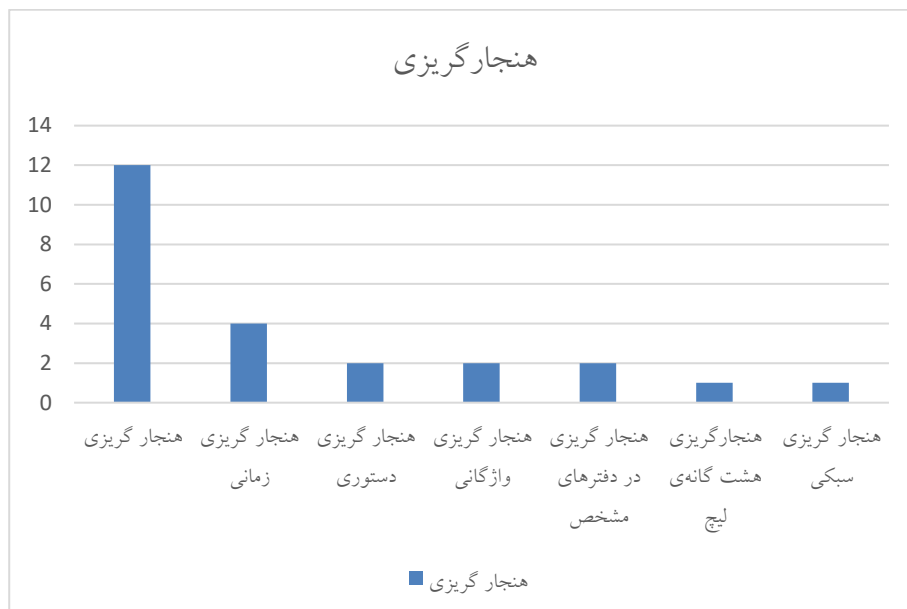
نمودار ۲. فراوانی موضوعی مقاله‌ها رویکرد زیبایی‌شناسی

۱.۱.۲. هنجارگریزی

در مجموع، هنجارگریزی که از ویژگی‌های بارز شعر اخوان است، بیشترین تعداد مقاله (دوازده مقاله) را به خود اختصاص داده است. در مبحث هنجارگریزی، انواع هنجارگریزی واژگانی، نحوی، آوایی، سبکی، نوشتاری، معنایی، زمانی (آرکائیسیم) و گویشی، اساس تحلیل‌ها بوده؛ اما تأکید پژوهش‌ها، اغلب متوجه آرکائیسیم (باستان‌گرایی) بوده است؛ ویژگی‌ای که پیش از تحقیق نیز از اشعار اخوان برداشت می‌شود؛ اما پژوهندگان در بررسی این ویژگی اشعار اخوان، عمدتاً نتوانسته‌اند، تحلیلی جدید و متمایز را ارائه کنند. علاوه بر چهار مقاله که به صورت تخصصی به این نوع هنجارگریزی در

اشعار اخوان پرداخته‌اند و نوعی تکرار در محتوای آن‌ها بروز یافته، مقاله‌هایی نیز به صورت مشخص به دفترهای *آخر شاهنامه* و *از این اوستا* پرداخته‌اند. در *آخر شاهنامه*، هنجارگریزی‌های واژگانی، نحوی، معنایی و زمانی تحلیل شده؛ اما از زاویه‌ی هنجارگریزی، دفتر *از این اوستا* کلی‌تر بررسی شده است. علاوه بر هنجارگریزی‌های پرتکرار در اشعار اخوان، در *آخر شاهنامه*، هنجارگریزی آوایی و سبکی نیز بررسی شده است؛ اما در پژوهش‌های مربوط به هر دو دفتر، آرکائیسیم یا گذشته‌گرایی مورد توجه ویژه‌ی منتقدان بوده است.

تحلیل‌های بخش هنجارگریزی، اغلب تکراری است و مقاله‌ی طهماسبی (۱۳۸۹)، در مواردی دقیقاً همان عنوان‌ها و مثال‌های مطالب صهبا (۱۳۸۴ب) را در بر دارد؛ با توجه به این‌که از نظر زمانی مقاله‌ی صهبا، مقدم بر مقاله‌ی طهماسبی است، این شباهت بیش از همه، بی‌توجهی پژوهشگر را به پیشینه‌ی تحقیق تایید می‌کند. صهبا همچنین در پژوهش خود، بررسی‌های منسجم و نمونه‌های دقیق و صحیحی ارائه کرده که از این لحاظ نیز پژوهش او در کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی قابل توجه است. مدرسی و احمدوند (۱۴۸۴) نیز هر هشت نوع هنجارگریزی لیچ (زبان‌شناس انگلیسی) را در اشعار اخوان تحلیل کرده‌اند. نکته‌ای که در همه‌ی مقاله‌های این حوزه به چشم می‌خورد این است که منتقدان در نگاهی کلی، هنجارگریزی را در مجموعه‌ی آثار اخوان بررسی کرده‌اند و مثال‌هایی پراکنده از هر مجموعه ارائه کرده‌اند؛ هرچند با این روش نمی‌توان به نتیجه‌گیری دقیقی درباره‌ی هنجارگریزی اشعار اخوان دست یافت. براساس سیر پژوهشی موجود، نمی‌توان به صورت آماری تعیین کرد که اخوان در کدام برهه‌ی شاعری بیشتر به هنجارگریزی و به‌طور خاص باستان‌گرایی توجه نشان داده یا در کدام مجموعه، میزان هنجارگریزی بالاتر است و بیشترین نوع هنجارگریزی در هر مجموعه از چه نوعی بوده است؟ به جز دو مورد که به صورت اختصاصی به هنجارگریزی‌های دفترهای *آخر شاهنامه* و *از این اوستا* پرداخته‌اند، بقیه‌ی موارد، مثال‌هایی از مجموعه‌ها و شعرهای متفاوت ارائه کرده‌اند.

نمودار ۳. فراوانی گونه‌های هنجار‌گزیزی در کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی

۲.۱.۲. علوم بلاغی

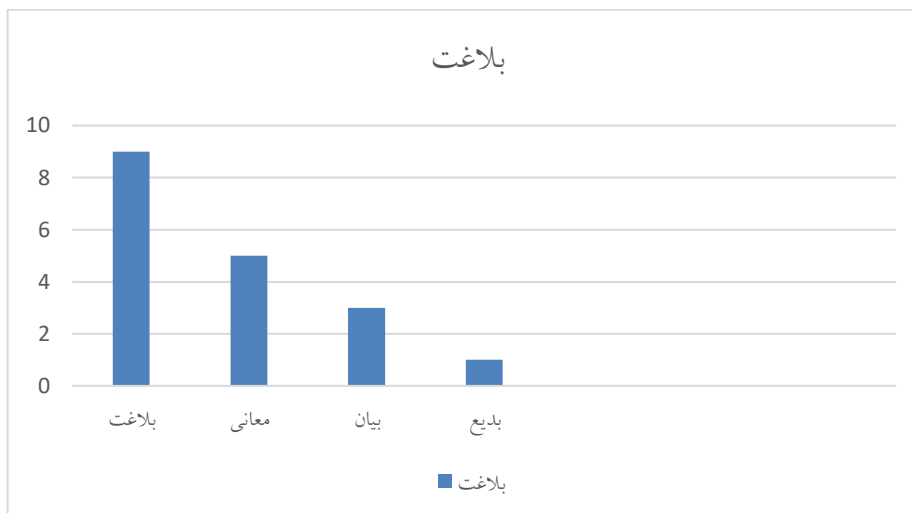
مطالعات حوزه‌ی علوم بلاغی (معانی، بیان و بدیع)، از دیگر زوایای مورد توجه منتقدان اشعار اخوان بوده و از نظر فراوانی مقاله‌ها، پس از هنجار‌گزیزی قرار می‌گیرد. در مجموع، ۹ مقاله به این زاویه در اشعار اخوان پرداخته‌اند که به ترتیب پنج مقاله به شاخه‌ی معانی، سه مقاله به مباحث بیانی و یک مقاله نیز به مطالعه‌های بدیعی در اشعار اخوان نظر داشته‌اند. در حوزه‌ی پژوهش‌های مربوط به معانی، کردبچه (۱۳۹۳) ایجاز را در شعر اخوان بررسی کرده است. او چند گزاره‌ی محدود را که نشانگر ایجاز هستند، انتخاب و برای هرکدام مثال‌هایی از شعر اخوان ذکر کرده است. عمران‌پور و صهبا (۱۳۸۸) نیز به اطناب و روش‌های همسان‌سازی در اشعار اخوان پرداخته‌اند و از همسان‌های واژگانی، گروهی، جمله‌ای و بندی نام برده‌اند و برای هرکدام مثال‌های نسبتاً دقیق و مفصل آورده‌اند که به‌خوبی روشنگر فضای اطنابی در شعر اخوان است. مشرف (۱۳۸۷) هم به طعن یا آبرونی در شعر اخوان پرداخته‌است. این مبحث به دلیل تأکید بر معانی ثانویه‌ی

جملات جزء معانی محسوب می‌شود و پژوهشگر باتوجه به تعریفی که از طعن ارائه کرده، نمونه‌هایی در همان چارچوب از شعر اخوان ذکر کرده است. دو پژوهش‌رحیمیان و بتولی‌آرانی (۱۳۸۱) و حیدری و صباغی (۱۳۹۰) که به منظورشناسی جمله‌های پرسشی پرداخته‌اند، نیز تقریباً مباحثی تکراری دارند. در این پژوهش‌ها، مرز معنای ثانویه‌ی جملات پرسشی به قدری بهم نزدیک است که به سختی می‌توان یک جمله‌ی پرسشی را در یک معنای ثانویه‌ی خاص گنجانند. با وجود کاستی‌های مطرح‌شده، پژوهش‌های حوزه‌ی معانی، زوایایی تازه از شعر اخوان را به مخاطبان معرفی کرده‌اند.

در حوزه‌ی تحلیل‌های بیانی اشعار اخوان، خلج و پارسا (۱۳۹۵) با نگاهی متفاوت با تحقیقات سنتی، به بررسی تشبیهات سیاه در اشعار اخوان پرداخته‌اند، اما علاوه‌بر توضیحات تکراری درباره‌ی فضای تاریک اجتماعی و سیاسی در آغاز هر عنوان، این پژوهش از منظر تقسیم‌بندی‌ها دچار اشکال است و بسیاری از عنوان‌ها تکراری و در جای نامناسب انتخاب شده است.

یکی از زوایای کاستی در کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی، مطالعات در حوزه‌ی بدیع سنتی است. در این شاخه، موسوی (۱۳۸۲) به تحلیل اشارات قرآنی در اشعار اخوان پرداخته که زاویه‌ای متمایز را در سیر پژوهش‌های مربوط به شعر او نشان می‌دهد؛ البته باید این نکته را در نظر داشت که اغلب این اشارات از دفتر *تورا ای کهن بوم* و *بر دوست دارم* استخراج شده و این نکته شاید به دلیل بافت سنتی این مجموعه بوده باشد. هرچند اشعار اخوان با توجه به علاقه و توجه‌اش به انواع صورخیال، ظرفیت بالایی برای بررسی‌های بلاغی دارد؛ اما این موضوع چندان مورد توجه پژوهشگران نبوده است.

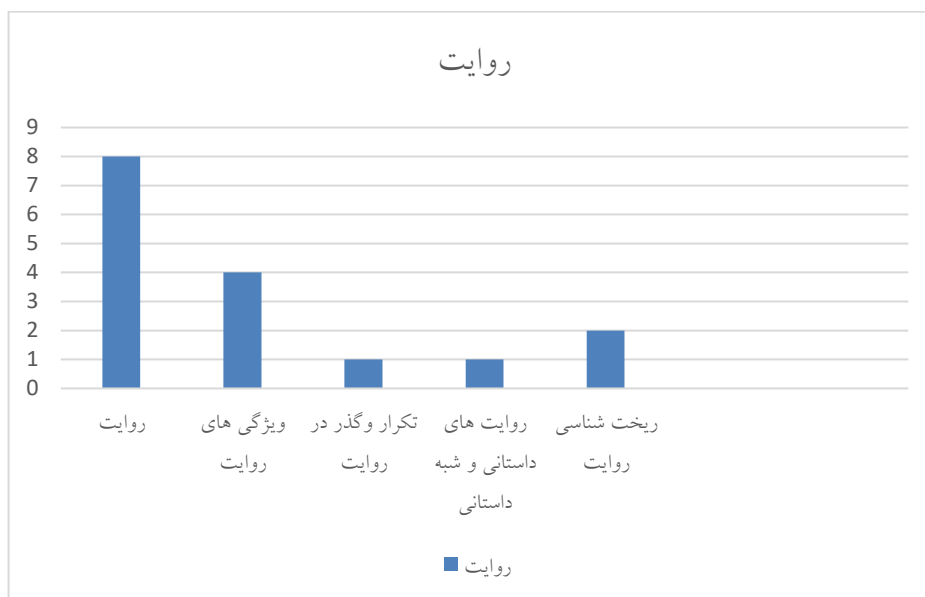
نمودار ۴. پژوهش‌های مربوط به بلاغت

۳.۱.۲. روایت‌شناسی

روایت و ویژگی‌های آن، سومین مبحث تخصصی زیبایی‌شناسی (۸ مقاله) در پژوهش‌های اخوان در طول این سه دهه است. از این مجموعه، چهارمقاله، بر ویژگی‌های روایت و تمهیدات روایی شعرهای اخوان تکیه کرده‌اند و موضوع‌هایی مثل توصیف و صحنه‌پردازی، گره‌افکنی، گفتگو، راوی، پیرنگ و شروع و پایان روایت‌ها را مورد توجه قرار داده‌اند. همچنین پژوهشگران به ارتباط روایت با اسطوره و حماسه و زبان و ذهنیت و عینیت در شعر توجه کرده‌اند. احمدپور (۱۳۸۳) بعد از هرکدام از عنوان‌ها، نمونه‌هایی کامل از جنبه‌های روایی در اشعار اخوان را ذکر کرده است. زرقانی (۱۳۸۷)، به داستان و شبه‌داستان پرداخته و شعرهای روایی را به دو دسته تقسیم کرده است: یک، شعرهایی با ساختاری کاملاً داستان‌گونه؛ دو، شعرهایی که فقط چند عنصر داستانی در خود دارند. هرچند غالب پژوهش‌های یادشده از روایت در شعر اخوان با نگاهی مثبت یاد کرده‌اند، باید گفت که شعر روایی با همه‌ی شباهت‌هایش به داستان، قرار نیست کاملاً از مختصات داستانی پیروی کند؛ نکته‌ای که نویسندگان چندان به آن توجه نکرده‌اند. براهنی (۱۳۷۱)، از منتقدان جدی روایت‌گری در شعر اخوان است و اعتقاد دارد که روایت، شعریت را از

بین می‌برد و فقط در مواردی روایت را مجاز می‌داند که به اسطوره یا تمثیل گرایش پیدا کند، اما اغلب مطالب نوشته‌شده درباره‌ی روایت، از شعرهای روایی اخوان دفاع کرده‌اند؛ البته شعر شکار تقریباً مورد انتقاد اغلب صاحب‌نظران بوده است. یک مقاله نیز به بررسی تکرار و گذر در روایت‌های اخوان پرداخته و تکرارهای لفظی و معنوی را در برخی اشعار اخوان توضیح داده و گذرهای معنایی مانند گذر از پیروزی به شکست یا شکست به پیروزی را بررسی کرده است.

حسن‌زاده و قنبری عبدالملکی (۱۳۹۱) دو شعر کتیبه و قصه‌ی شهر سنگستان را از منظر الگوی ریخت‌شناسی پراپ، بررسی کرده‌اند. در این دو شعر، خویش‌کاری‌ها (عملکرد) مشخص و با الگوی پراپ منطبق گشته‌اند که از نظر تطبیق اشعار اخوان با الگویی غیرایرانی، بی‌سابقه است.

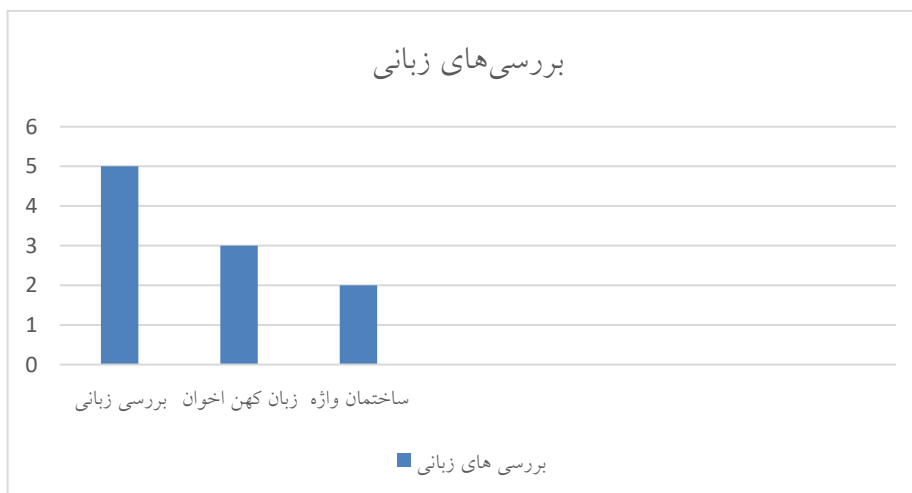
نمودار ۵. بسامد مقاله‌ها در حوزه‌ی روایت و داستان‌وارگی در اشعار اخوان

۴.۱.۲. بررسی‌های زبانی

چهارمین شاخه از مطالعات زیبایی‌شناختی اشعار اخوان، بررسی‌های زبانی است و نویسندگان پنج مقاله به این حوزه توجه کرده‌اند. از پژوهشگران این شاخه، مصفا و

جمالی (۱۳۸۹)، با دقت و نظم بیشتری به این مسئله پرداخته‌اند؛ اما دیگر پژوهش‌ها، بسیار گذرا جایگاه کلی زبان را در اشعار اخوان تحلیل کرده‌اند. همچنین بهمنی مطلق و پورنامداریان (۱۳۹۱) خلاف فضای غالب پژوهش‌ها که زبان را در نوسروده‌های اخوان مطالعه کرده‌اند، به بررسی این عنصر در قصاید او پرداخته‌اند. در اجتهادهای کلی موجود درباره‌ی زبان اخوان، دو جریان اصلی نقد را می‌توان دید؛ نخست شاخه‌ای که به شیوه‌ی براهنی (۱۳۷۱)، غلبه‌ی زبان کهن در شعر اخوان را نقد کرده‌اند و جریان دیگر پژوهش‌هایی است که به تحلیل و دفاع از زبان کهن‌گرای اخوان پرداخته‌اند و از زبان کهن و تمهیدات زبانی او دفاع کرده‌اند.

با توجه به خلاقیت اخوان در واژه‌سازی و ترکیب‌سازی، دو پژوهش نیز بر شیوه‌ها و شگردهای اخوان در واژه‌سازی تمرکز کرده‌اند. از آن میان، خلج (۱۳۸۸) پس از استخراج آمار ترکیب‌های ساخته‌شده در شعر اخوان، مجموع آن‌ها را در دسته‌های اسم و صفت‌های مشتق، مرکب و مشتق-مرکب بررسی و فراوانی هریک را مشخص کرده است.

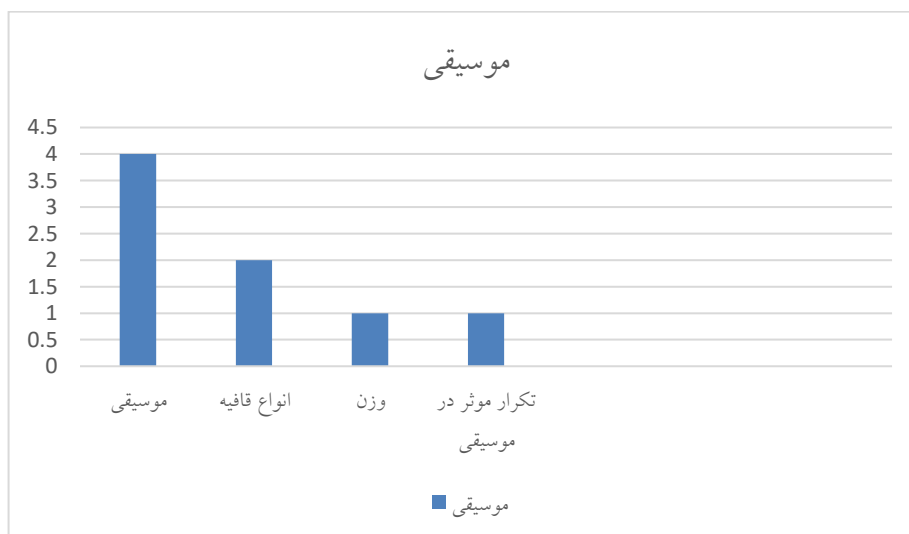
نمودار ۶. بسامد بررسی‌های زبانی

۵.۱.۲. موسیقی

موسیقی، از نظر بسامد آخرین محور پژوهش‌های زیبایی‌شناختی اشعار اخوان است و ۴

مقاله در این حوزه نوشته شده است. از نویسندگان این شاخه، ماهیار و شاه‌مرادیان (۱۳۸۹) به بررسی وزن اشعار نیمایی اخوان پرداخته‌اند و بدون ذکر دلیل، انتقادهایی را از برخی اوزان نیمایی اخوان ارائه کرده‌اند. در این مقاله همچنین توضیحاتی درباره‌ی تناسب حال و هوای هر بحر با محتوای شعر ذکر شده؛ اما دلیلی برای ادعای سازگاری موسیقی و محتوا در شعر اخوان ارائه نشده است.

مقاله‌ای نیز به بررسی انواع تکرار موثر در موسیقی شعر اخوان پرداخته و انواع تکرار را در سه نوع آوایی، واژگانی و نحوی معرفی و تحلیل کرده است. دو مقاله نیز به صورت مجزا به نقش قافیه در اشعار توجه کرده‌اند که در یکی از آن دو، سه نوع قافیه‌ی صوتی، القایی و تصویری در شعر اخوان بررسی شده و در مقاله‌ی دیگر، صرفاً جایگاه قافیه‌ی درونی در اشعار نقد و بررسی شده است.

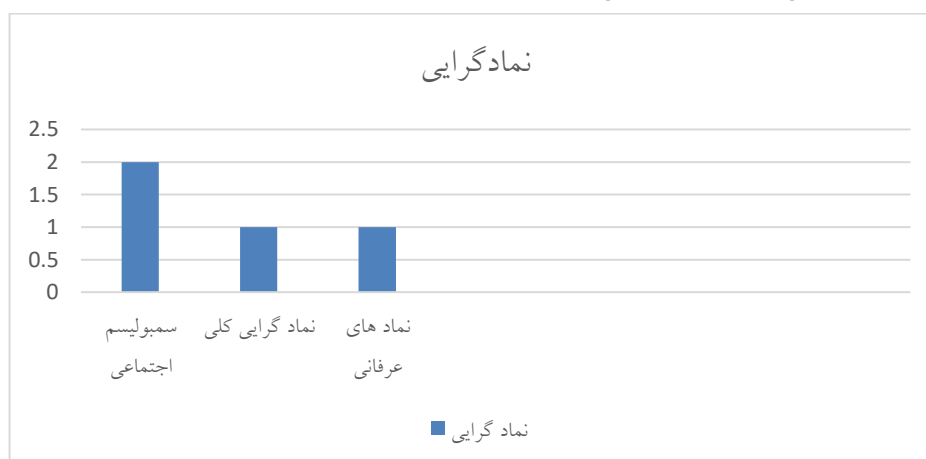

نمودار ۷. مقالات نوشته‌شده در حوزه‌ی موسیقی

۲.۲. نمادگرایی

جریان دوم مقالات نمایه‌شده در حوزه‌ی اخوان‌پژوهی، مطالعات نمادشناسی را شامل می‌شود. در مجموع مقالات این محدوده‌ی زمانی (۱۳۷۰-۱۳۹۵)، ۱۰ مقاله به این موضوع پرداخته‌اند که از میان آن‌ها، یک مقاله نمادگرایی و دو مقاله نیز سمبولیسم اجتماعی را در کل اشعار

اخوان بررسی کرده است. از آسیب‌های این مقاله‌ها، هم‌پوشانی محتوایی با مطالبی است که پیش یا هم‌زمان با آن‌ها در کتاب‌های جریان‌شناسی شعر معاصر نوشته شده است. تنها در یک مقاله، به صورت منفرد سمبولیسم اجتماعی در شعر نادر یا اسکندر بررسی شده که تا حدودی یافته‌هایی متفاوت با پژوهش‌های کلی دارد. در مطالعات نشانه‌شناسی نیز به سه شعر زمستان، اندوه و کتیبه توجه شده که زاویه‌ای تازه را در سیر اخوان‌پژوهی نشان می‌دهد. همچنین سه مقاله به تفسیر نمادهای خاص در شعر اخوان پرداخته‌اند. ویژگی مشترک این سه مقاله، مقایسه‌ی اخوان با شاعران عرب است که دلیل این مقایسه به اجتهاد نویسندگان، شباهت فضای سیاسی-اجتماعی شعر اخوان با این شعر شاعران بوده است. ناظمیان (۱۳۸۶) نماد منجی را در شعر اخوان، نزارقبنی و عبدالوهاب البیاتی با هم مقایسه کرده است. عرب و نقی‌پور (۱۳۹۱) نماد شب را در شعر اخوان و عبدالوهاب البیاتی تطبیق داده و معروف و ویسی (۱۳۹۱) نماد باران را در شعر اخوان و بدر شاکر السیاب به صورت تطبیقی تحلیل کرده است؛ هرچند در این مقاله‌ها چندان به تفاوت‌های نمادها و بسترهای خلق آن‌ها توجه نشده است. پژوهش متمایز در حوزه‌ی نمادشناسی، مقاله‌ی شریف‌نیا (۱۳۹۳) است که به تحلیل نمادهای عرفانی در شعر باغ من پرداخته است؛ هرچند تحلیل‌ها و پیوند دادن شعر با نمادهای عرفانی، در مواردی ذوقی صورت گرفته است.

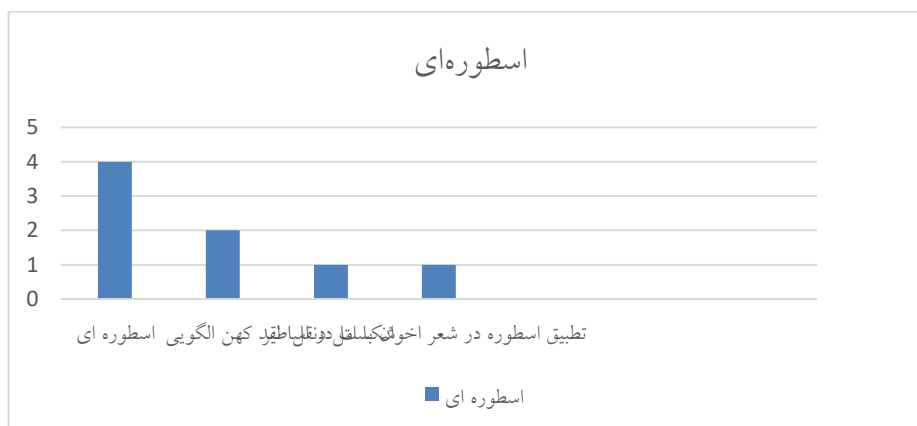

نمودار ۸. مقالات حوزه‌ی نماد و نمادشناسی

۳.۲. مطالعات اسطوره‌ای

آخرین جریان در کارنامه‌ی پژوهشی مقاله‌های مربوط به شعر اخوان، مطالعات اسطوره‌شناسی را دربرمی‌گیرد که به دلیل اهمیت در اخوان‌پژوهی از شاخه‌ی نمادشناسی تفکیک شده است. از میان مقاله‌های نمایه‌شده، چهار مقاله به بررسی اسطوره‌شناسانه‌ی اشعار اخوان پرداخته‌اند. یکی از این پژوهش‌ها، به صورت تطبیقی، اسطوره را در شعر اخوان و امل دنقل شاعر مصری با یکدیگر مقایسه کرده است. در این پژوهش، مرادی و عیدروییانی (۱۳۹۰) بی‌توجه به تعریف اسطوره، نمونه‌های شعری اخوان را که بیشتر ماهیت اسطوره‌ای دارند، با شواهد شعری امل دنقل که عمدتاً شخصیت‌های تاریخی مشهور (زلیخا، حجاج، یوسف و غیره) هستند، مقایسه کرده‌اند.

در ۲ مقاله نیز، نقد کهن‌الگویی اساس مطالعه‌ی شعر اخوان بوده است. از این دو پژوهش، یکی به تحلیل کهن‌الگوی سایه در شعر اخوان پرداخته، دیگری، شعر قصه‌ی شهر سنگستان را از نظر کهن‌الگوها بررسی کرده است. فرضی (۱۳۹۱) کهن‌الگوهای شعر قصه‌ی شهر سنگستان را با تفصیل تمام اساس بررسی خود قراردادده است و توضیحاتی درباره‌ی هر کهن‌الگو بیان نموده است.

نمودار ۹. تحلیل‌های اسطوره‌شناسی اشعار اخوان

۳. نتیجه‌گیری

آنچه از مطالعه‌ی کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی، براساس مقاله‌های نمایه‌شده در سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۹۵ می‌توان دریافت، نخست این است که سیر بررسی و نقد اشعار اخوان از سال ۱۳۸۴، صعودی بوده است. همچنین مجله‌هایی که بیشترین مقاله‌ها را با موضوع نقد و تحلیل شعر اخوان منتشر کرده‌اند، به ترتیب فصلنامه‌ی پژوهش‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، دوفصلنامه‌ی پژوهش زبان و ادبیات فارسی، فصلنامه‌ی تخصصی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، فصلنامه‌ی رشد زبان و ادبیات فارسی و فصلنامه‌ی شعر پژوهی بوده‌اند.

در تحلیلی آماری، می‌توان منابع پرتکرار مقاله‌های نوشته‌شده درباره‌ی اخوان را به این شرح معرفی کرد: موسیقی شعر محمدرضا شفیعی کدکنی در پانزده مقاله، باغ بی‌برگی از مرتضی کاخی دوازده مقاله، طلا در مس از رضا براهنی در ده مقاله، شعر زمان ما از محمد حقوقی، صدای حیرت بیدار از مرتضی کاخی، ساختار و تاویل متن از بابک احمدی، چشم‌انداز شعر معاصر ایران نوشته‌ی سیدمهدی زرقانی و صور خیال در شعر فارسی اثر شفیعی کدکنی، هر یک جزو منابع اصلی هشت مقاله بوده‌اند. همچنین از کتاب‌های آواز چگور از محمدرضا محمدی‌آملی، سفر در مه، نوشته‌ی تقی پورنامداریان، از زبان‌شناسی به ادبیات اثر کورش صفوی در شش مقاله، ناگه غروب کدامین ستاره ویراسته‌ی محمد قاسم‌زاده و سحر دریایی، ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت نوشته‌ی شفیعی کدکنی در پنج مقاله، سنت و نوآوری در شعر معاصر از امین‌پور، چون سبوی تشنه نوشته‌ی یاحقی، تاریخ تحلیلی شعر نو اثر محمد شمس لنگرودی، حالات و مقامات م‌امید از شفیعی کدکنی، ادبیات معاصر ایران محمدرضا روزبه، بدایع و بدعت‌های نیما یوشیج از مهدی اخوان‌ثالث، نگاهی تازه به اخوان ثالث اثر دستغیب و چند تالیف دیگر، در چهار مقاله استفاده شده است. آنچنان‌که از منبع‌شناسی پژوهش‌ها دریافت می‌شود، عمده‌ی پژوهشگران به منابع مربوط به تاریخ ادبیات معاصر نظر داشته‌اند و منابعی که چارچوب و روش مواجهه یا نقد را در بر بگیرد، کمتر در مقاله‌ها استفاده شده است.

همچنین در کارنامه‌ی پژوهش‌ها، اصرار بر بررسی هنجارگریزی (به‌ویژه آرکائیسیم)

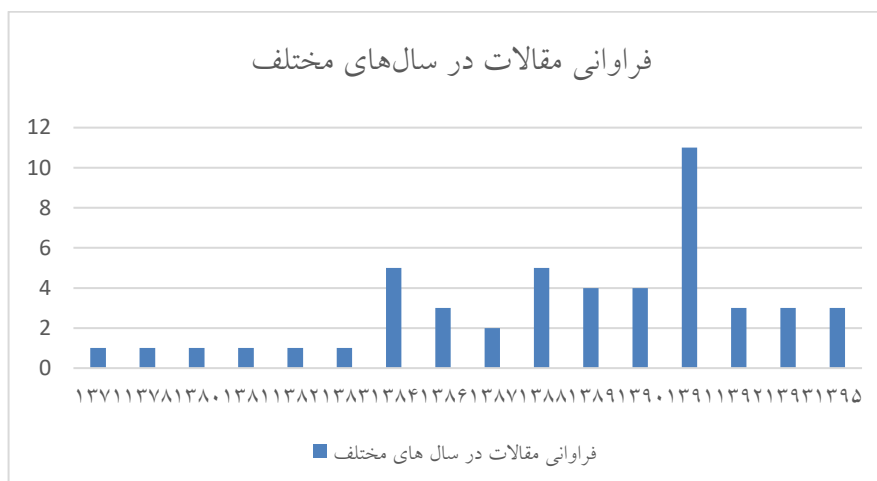

و تحلیل و نقد روایت و اسطوره، بیش از دیگر موضوع‌ها دیده می‌شود که این موضوع‌ها بیشتر بر مشخصه‌های اصلی شعر اخوان تأکید دارند؛ هرچند پژوهشگران کمتر به زوایای متمایز و غیرمشخص شعر اخوان نظر افکنده‌اند. همچنین از منظر هنجارگریزی دفترهای *آخر شاهنامه* و *از این اوستا* بیش از دیگر آثار اخوان توجه منتقدان را برانگیخته است. لحن روایی شعر اخوان نیز منتقدان را بر آن داشته تا ویژگی‌های روایت را در اشعار او بررسی کنند و به شروع و پایان‌بندی، تصویرپردازی و فضاسازی، گره‌افکنی، گفتگوها، توصیف و غیره پردازند. روایت‌گونگی شعر اخوان تقریباً موردپذیرش اغلب منتقدان قرار گرفته و این ویژگی، یکی از تفاوت‌های بارز کارنامه‌ی اخوان‌پژوهی در مقایسه با دهه‌های زمان حیات اخوان است. از این زاویه نیز برخی اشعار بیشتر تحلیل و معرفی شده‌اند که از میان آن‌ها، قصه‌ی شهر سنگستان، آنگاه پس از تندر، کتیبه، میراث، برف، ناگه غروب کدامین ستاره، خوان هشتم، آدمک، مرد و مرکب، طلوع، دست‌های خان امیر، منظومه‌ی شکار و شعرهای دفتر *زندگی می‌گوید: اما باز باید زیست...*، نقشی پررنگ دارند. در خوانش اسطوره‌ای اشعار اخوان نیز، بیش از همه منتقدان و پژوهشگران، به تطبیق اشعار اخوان و ادبیات کهن به‌ویژه *شاهنامه* اصرار ورزیده‌اند.

این مقاله‌ها درعین حال که به مهم‌ترین وجوه شعر اخوان توجه کرده‌اند، کاستی‌هایی

نیز دارند که تعدادی از آن‌ها عبارتند از:

- یک. توجه‌نداشتن به پیشینه‌ی نقد و پژوهش در بسیاری از آثار.
- دو. نقل بسیاری از نقدهای پیشین بدون رعایت امانت و ارجاع.
- سه. نداشتن مبانی نظری و الگوهای نقد عملی و رواج نقد ذوقی.
- چهار. توجه‌نکردن به ساختارهای علمی در مقاله‌نویسی و یکسان‌نبودن ساختار.
- پنج. بی‌توجهی به بسیاری از جنبه‌های شعر اخوان؛ مثل بیان و بدیع معنوی و لفظی.
- شش. کمبود نقد در بعضی رویکردها؛ مانند اسطوره‌گرایی، با توجه به اهمیت اسطوره در شعر اخوان.

نمودار ۱۰. فراوانی زمانی مقالات

منابع

- احمدپور، علی. (۱۳۸۳). «از شعر تا قصه و روایت». فصلنامه‌ی ادبیات داستانی، شماره‌ی ۸۵، صص ۶-۱۱.
- _____ (۱۳۹۱). «زبان و کاربردهای باستان‌گرایانه در اشعار مهدی اخوان ثالث». فصلنامه‌ی تخصصی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، شماره‌ی ۱۹، صص ۸۷-۹۸.
- احمدی پوراناری، زهره. (۱۳۸۶). «گونه‌های تکرار و گذر در روایت». نشریه‌ی کیهان فرهنگی، شماره‌ی ۲۵۲، صص ۳۸-۴۱.
- امامی، نصرالله. (۱۳۸۹). مبانی و روش‌های نقد ادبی. تهران: جامی.
- اسماعیلی، زیبا. (۱۳۹۵). «هنجارگریزی زمانی (باستان‌گرایی) در اشعار اخوان ثالث». فصلنامه‌ی عرفان و فلسفه، شماره‌ی ۲، صص ۳۲-۵۰.
- انوشیروانی، علی‌رضا. (۱۳۸۴). «تاویل نشانه‌شناختی ساختارگرای شعر زمستان اخوان ثالث». فصلنامه‌ی پژوهش‌های زبان خارجی، شماره‌ی ۲۳، صص ۵-۲۰.
- باقی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۲). «روایت شاعرانه و شعر روایی اخوان ثالث». فصلنامه‌ی بهار سخن، شماره‌ی ۲۴، صص ۲۱۷-۲۳۶.

- براهنی، رضا. (۱۳۷۱). *طلا در مس*. تهران: کتاب زمان.
- بهمنی مطلق، حجت‌الله؛ پورنامداریان، تقی. (۱۳۹۱). «تأملی در زبان قصاید اخوان‌ثالث». *فصلنامه‌ی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، شماره‌ی ۱، صص ۱-۲۳.
- بیرانوند، نسرين و همکاران. (۱۳۹۵). «آشنایی‌زدایی دستوری و توصیفی در آثار اخوان-ثالث». *فصلنامه‌ی عرفان و فلسفه*، شماره‌ی ۲، صص ۶۷-۸۱.
- پارسا، احمد. (۱۳۸۸). «تحلیل و بررسی سروده‌ی نادر یا اسکندر اخوان‌ثالث». *فصلنامه‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب)*، شماره‌ی ۱، صص ۳۵-۵۰.
- پارسا، احمد؛ مرادی، فرشاد. (۱۳۹۳). «بررسی سمبولیسم اجتماعی در سروده‌های دهه‌ی سی مهدی اخوان‌ثالث با تکیه بر کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲». *فصلنامه‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب)*، شماره‌ی ۱۹، صص ۵۵-۷۰.
- تشکری، منوچهر. (۱۳۸۰). «نگرشی به زبان شعری اخوان‌ثالث». *فصلنامه‌ی پژوهشنامه‌ی علوم انسانی*، شماره‌ی ۳۱، صص ۳۹-۵۰.
- ترابی، ضیال‌الدین. (۱۳۷۹). «غنای موسیقایی شعر مهدی اخوان‌ثالث». *ماهنامه‌ی گزارش*، شماره‌ی ۱۱۵، صص ۸۲-۸۴.
- ثروت‌ثمرین، فرزانه؛ اسماعیلی، محمدمهدی. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی الگوی ساخت اسم و صفت مرکب در اشعار سپهری و اخوان‌ثالث». *فصلنامه‌ی مطالعات نقد ادبی*، شماره‌ی ۲۶، صص ۵۵-۸۴.
- حسن‌زاده‌میرعلی، عبدالله؛ قنبری‌عبدالملکی، رضا. (۱۳۹۱). «تحلیل ریخت‌شناسی روایت اسطوره‌ای کتیبه براساس نظریه‌ی ولادیمیر پراپ». *فصلنامه‌ی پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی*، شماره‌ی ۳، صص ۸۱-۱۰۰.
- _____ (۱۳۹۲). «تحلیل ریخت‌شناسی قصه شهر سنگستان». *فصلنامه‌ی پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، شماره‌ی ۱۳، صص ۶۷-۹۲.
- حسن‌لی، کاووس. (۱۳۸۶). *گونه‌های نوآوری در شعر معاصر فارسی*. تهران: ثالث.
- حقوقی، محمد. (۱۳۷۰). *شعر زمان ما*. تهران: نگاه.

۲۷۰ _____ مجله‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب) / سال ۱۲، شماره‌ی ۴، زمستان ۱۳۹۹ (پیاپی ۴۶)

حیدری، حسن؛ صباغی، علی. (۱۳۹۰). «پرسش بلاغی در شعر مهدی اخوان‌ثالث».

فصلنامه‌ی پژوهش‌های ادبی، شماره‌ی ۳۱ و ۳۲، صص ۵۱-۸۰.

خلج، رضا. (۱۳۸۸). «اخوان، شاعر واژه‌ساز». فصلنامه‌ی رشد آموزش زبان و ادبیات

فارسی، شماره‌ی ۳، صص ۴۰-۴۵.

خلج، رضا؛ پارسا، احمد. (۱۳۹۵). «بررسی تحلیلی تشبیهات سیاه در سروده‌های مهدی

اخوان‌ثالث». فصلنامه‌ی شعرپژوهی (بوستان ادب)، شماره‌ی ۱، صص ۸۷-۱۱۰.

دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۷۳). نگاهی به مهدی اخوان‌ثالث. تهران: مروارید.

رحیمیان، جلال؛ بتولی آرانی، عباس. (۱۳۸۱). «منظورشناسی جمله‌های پرسشی در اشعار

اخوان‌ثالث». علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۱، صص ۴۲-۵۵.

روزبه، محمدرضا. (۱۳۸۱). ادبیات معاصر ایران (شعر). تهران: روزگار.

زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۸۷). «آمیزش شعر و داستان در آثار اخوان‌ثالث». مجله‌ی شعر،

شماره‌ی ۲۷، صص ۷۲-۷۹.

_____ (۱۳۹۱). چشم‌انداز شعر معاصر ایران. تهران: ثالث.

شادروی‌منش، محمد؛ برامکی، اعظم. (۱۳۹۱). «شگردهای روایت در شعرهای روایی

مهدی اخوان‌ثالث». مجله‌ی ادب فارسی، شماره‌ی ۱۰، صص ۸۳-۱۰۲.

شریف‌نیا، فردین. (۱۳۹۳). «بی‌برگی باغ من: بررسی و رمزگشایی در شعر باغ من اخوان‌ثالث».

فصلنامه‌ی رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۱۱۱، صص ۴۷-۵۰.

شریفیان، مهدی؛ علی‌عراقی، فتانه. (۱۳۸۷). «جنبه‌های بلاغی در شعر مهدی اخوان‌ثالث».

فصلنامه‌ی زبان و ادبیات فارسی، شماره‌ی ۱۳، صص ۵۵-۷۰.

شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۰). ادوار شعر فارسی از مشروطیت تا سقوط سلطنت.

تهران: سخن.

_____ (۱۳۹۱). حالات و مقامات م. امید. تهران: سخن.

شمس‌لنگرودی، محمد. (۱۳۷۰ الف). «اخوان از آغاز تا امروز». در: ناگه غروب کلامین

ستاره (یادنامه‌ی مهدی اخوان‌ثالث)؛ ویراسته‌ی محمد قاسم‌زاده و سحر دریایی، صص

۲۴۹-۴۲۱، تهران: بزرگمهر.

_____ (۱۳۷۰ ب). تاریخ تحلیلی شعر نو. تهران: مرکز.

صهبا، فروغ. (۱۳۸۴ الف). «برجسته‌سازی واژه و ترکیب در شعر اخوان». پژوهشنامه‌ی

علوم انسانی، شماره‌ی ۴۵ و ۴۶، صص ۱۴۷-۱۶۲.

_____ (۱۳۸۴ ب). «کهن‌گرایی واژگانی در شعر اخوان». دو فصلنامه‌ی پژوهش

زبان و ادبیات فارسی، شماره‌ی ۵، صص ۴۱-۶۴.

طغیانی، اسحاق؛ صادق‌یان، سمیه. (۱۳۹۰). «هنجارگریزی در مجموعه‌ی شعر از این اوستا».

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، شماره‌ی ۱، صص ۶۱-۷۹.

طهماسبی، طغرل. (۱۳۸۹). «باستان‌گرایی در شعر اخوان». فصلنامه‌ی کتاب ماه ادبیات،

شماره‌ی ۱۵۳، صص ۱۶-۲۱.

عبدالله‌زاده‌برزو، راحله. (۱۳۹۰). «فراهنجاری‌های دستوری در شعر اخوان و شاملو».

فصلنامه‌ی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد مشهد، شماره‌ی ۲۹، صص ۱۱۵-۱۳۷.

عرب، عباس؛ نقی‌پور، معصومه. (۱۳۹۱). «رمزگشایی واژه‌ی شب در سروده‌های عبدالوهاب

البیاتی و مهدی اخوان‌ثالث». کاوش‌نامه‌ی ادبیات تطبیقی، شماره‌ی ۶، صص ۹۱-۱۰۴.

عمران‌پور، محمدرضا. (۱۳۸۴). «ساخت‌های کهن‌گرا در شعر اخوان». دو فصلنامه‌ی

نثر پژوهی ادب فارسی (ادب و زبان)، شماره‌ی ۲۳، صص ۹۹-۱۲۴.

عمران‌پور، محمد؛ صهبا، فروغ. (۱۳۸۸). «همسان‌سازی و کارکرد زیبایی‌شناختی آن در اشعار

اخوان». دو فصلنامه‌ی پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره‌ی ۱۳، صص ۱۰۷-۱۳۶.

فرضی، حمیدرضا. (۱۳۹۱). «نقد کهن‌الگویی قصه شهر سنگستان». ادبیات عرفانی و

اسطوره‌شناختی، شماره‌ی ۲۸، صص ۱۷۹-۲۱۱.

فولادوند، عزت‌الله. (۱۳۸۶). «غبار قرن‌ها زبان و ادبیات فارسی، شکست و دلمردگی در

آیین‌های اساطیر شعر اخوان‌ثالث». ماهنامه‌ی حافظ، شماره‌ی ۴۴، صص ۲۵-۳۰.

قاسم‌زاده، مسعود؛ دریایی، سحر. (۱۳۷۰). ناگه غروب کدآمین ستاره: یادنامه‌ی مهدی

اخوان‌ثالث (م. امید). تهران: بزرگمهر.

- قنبری عبدالملکی، رضا. (۱۳۹۱). «تحلیل روایت‌شناسانه‌ی شعر کتیبه اخوان‌ثالث»، *ماهنامه‌ی حافظ*، شماره‌ی ۹۴، صص ۵۱-۵۳.
- قوام، ابوالقاسم؛ سنچولی، احمد. (۱۳۸۹). «مجاز مرسل و پیوند آن با ابهام در شعر نیما، اخوان، سپهری و فروغ فرخزاد». *مجله‌ی جستارهای ادبی*، شماره‌ی ۱۶۹، صص ۱۱۱-۱۲۸.
- کاخی، مرتضی. (۱۳۹۱). «باغ بی‌برگی». *یادنامه‌ی مهدی اخوان‌ثالث*، تهران: زمستان.
- کردبچه، لیلا. (۱۳۹۳). «ایجاز و حذف در شعر معاصر با تکیه بر اشعار نیما یوشیج، احمد شاملو، مهدی اخوان‌ثالث، سهراب سپهری و یدالله رویایی». *فصلنامه پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، شماره‌ی ۳۴، صص ۱۲۱-۱۴۴.
- کریمی، فرزاد؛ غلامحسین‌زاده، غلامحسین. (۱۳۹۱). «سبک‌شناسی روایت در شعر اخوان‌ثالث». *دو فصلنامه‌ی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی*، شماره‌ی ۲۴، صص ۴۳-۷۲.
- کیانی‌شاهوندی، یعقوب؛ رضایی، عبدالله. (۱۳۹۲). «هنر‌سازهای زبانی سروده‌های م. امید، مطالعه‌ی موردی آخر شاهنامه». *فصلنامه‌ی پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*، شماره‌ی ۱۱، صص ۱۷۱-۱۹۴.
- ماهیار، عباس؛ شاه‌مردیان، کامران. (۱۳۸۹). «نگاهی به سبک اشعار نیمایی مهدی اخوان‌ثالث و تحولات عروضی آن». *سبک‌شناسی نظم و نثر (بهار ادب)*، شماره‌ی ۲، صص ۱۸۳-۱۹۸.
- محمدی‌آملی، محمدرضا. (۱۳۸۰). *آواز چگور (زندگی و شعر مهدی اخوان‌ثالث)*. تهران: ثالث.
- محمدی، محمدرضا. (۱۳۷۱). «زیبایی‌شناسی قافیه در اشعار اخوان‌ثالث». *مجله‌ی کلک*، شماره‌ی ۳۰، صص ۱۶۴-۱۷۵.
- مدرسی، فاطمه؛ احمدوند، مهدی. (۱۳۸۴). «آشنایی‌زدایی و هنجارگریزی در اشعار نیمایی اخوان‌ثالث». *دو فصلنامه‌ی علامه*، شماره‌ی ۶، صص ۱۹۹-۲۲۸.
- فاطمه مدرسی؛ ریحانی‌نیا، پیمان. (۱۳۹۱). «بررسی کهن‌الگوی سایه در اشعار مهدی اخوان‌ثالث»، *فصلنامه‌ی ادبیات پارسی معاصر*، شماره‌ی ۳، صص ۱۱۳-۱۳۷.
- مرادی، محمدهادی؛ عیدروییانی، جواد. (۱۳۹۰). «میراث‌گرایی در شعر مهدی اخوان‌ثالث و امل دنقل». *پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی*، شماره‌ی ۱، صص ۲۷-۵۰.

- مرتضوی، جمال‌الدین؛ شوقی، زیبا. (۱۳۸۶). «نمادپردازی در شعر مهدی اخوان‌ثالث». فصلنامه‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهرکرد، شماره‌ی ۱۸ و ۱۹، صص ۱۸۱-۱۹۴.
- سیدجمال‌الدین مرتضوی. (۱۳۸۸). «فرایند روایت در شعر اخوان». فصلنامه‌ی ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهرکرد، شماره‌ی ۱۴ و ۱۵، صص ۱۸۷-۱۹۶.
- مسرت، حسین. (۱۳۹۶). میراث نیاکان، یادنامه‌ی مهدی اخوان‌ثالث. یزد: اندیشمندان یزد.
- مشرف، مریم. (۱۳۸۷). «طعن یا آبرونی در آثار مهدی اخوان‌ثالث». فصلنامه‌ی جستارهای ادبی، شماره‌ی ۱۶۱، صص ۱۴۹-۱۶۶.
- مصفا، مظاهر؛ جمالی، منصور. (۱۳۸۹). «جایگاه زبان کهن در شعر اخوان». مجله‌ی ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، شماره‌ی ۲۵، صص ۱۰۱-۱۱۷.
- معروف، یحیی؛ ویسی، روشنگر. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی مفهوم نمادین باران در شعر سیاب و اخوان‌ثالث». دوفصلنامه‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره‌ی ۷، صص ۱۷۵-۱۹۳.
- موسوی، کاظم. (۱۳۸۲). «تجلی قرآن و حدیث در اشعار مهدی اخوان‌ثالث». ماهنامه‌ی کتاب ماه ادبیات و فلسفه، شماره‌ی ۷۳، صص ۴۶-۵۳.
- میزبان، جواد. (۱۳۸۲). از زلال آب و آئینه، تأملی در شعر مهدی اخوان‌ثالث (م. امید). تهران: پایه.
- ناظمیان، رضا. (۱۳۸۶). «در انتظار گودو بررسی تحلیلی مفهوم منجی نجات‌بخش در شعر اخوان‌ثالث البیاتی و نزارقباتی». فصلنامه‌ی لسان مبین، شماره‌ی ۲، صص ۲۴۳-۲۵۶.
- هاتفی‌اردکانی، غلامرضا. (۱۳۹۲). «کاربرد ترکیبات و اصطلاحات عامیانه در شعر مهدی اخوان‌ثالث». فصلنامه‌ی رشد آموزش زبان و ادب فارسی، شماره‌ی ۱۰۸، صص ۵۶-۵۸.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۷۸). جویبار لحظه‌ها. تهران: جامی.
- یعقوبی، علی‌سرور. (۱۳۸۸). «هماهنگی و هدفمندی تصویر در شعر مهدی اخوان‌ثالث». فصلنامه‌ی اندیشه‌های ادبی، دوره‌ی ۱، شماره‌ی ۲، صص ۶۹-۸۴.
- یوسفی، غلامحسین. (۱۳۶۹). چشمه‌ی روشن. تهران: بزرگمهر.